

O Honzíkově cestě a liberální cenzuře

Regulace na poli literatury pro děti a mládež
Stefan Segi

„Nově upravené vydání knize neubralo na půvabu, ale naopak ji zaktualizovalo“¹ – takto neproblematicky prezentovala nové zásahy do textu klasické knížky pro děti, *Honzíkovy cesty* od Bohumila Říhy, noticka z roku 1992.² Časem se však pohled na nové vydání začal komplikovat.

Roku 1996 vyšel v týdeníku *Respekt* článek politického komentátora Zbyňka Petráčka *Postmoderní Honzík v postdružstevním světě*. Komentář začínal slovy „Dějiny vždy píše vítězové“ a kritizoval Říhu za to, že se rozhodl své dílo konjunkturalisticky upravit podle aktuálního ideologického klíče.³ Celý problém byl v článku rámován příklady normalizačních a protektorátních ústupků spisovatelů dobové moci a v tradičně antikomunisticky zaměřeném periodiku měl ukázat bezpáteřnost autorů, kteří se brzy po revoluci rozhodli převléct kabáty a přidat se na stranu vítězů.

Když však díky dopisům čtenářů vyšlo najevo, že spisovatel je již téměř deset let po smrti, a *Honzíkovu cestu* tedy po revoluci sám upravovat nemohl, z případu autorské bezpáteřnosti se stala kauza cenzurní.

Honzíkova cesta a Bohumil Říha

Novelu *Honzíkova cesta* s určením „pro předškolní věk“ poprvé vydalo Státní nakladatelství dětské knihy v roce 1954, tedy v období vrcholícího socialistického realismu a snah skloubit jeho postupy podle sovětského vzoru i s tvorbou pro děti a mládež.⁴ Ve stejné době vycházela i další, dnes již pozapomenutá díla, která měla dětským čtenářům vysvětlit důvody a pozitiva společenské transformace. Například Ondřej Sekora vydal roku 1951 krátkou povídku pro nejmenší s názvem *O traktoru, který se splašil*, namířenou proti soukromým zemědělcům. Té předcházela autorova ideologicky blízká próza *Jak se uhlí pohněvalo* (1949), jež líčila význam práce horníků pro socialistickou společnost.

I poté, co na konci padesátých let započalo kritické přehodnocování tohoto pojetí tvorby pro děti a mládež, zůstala *Honzíkova cesta* jedním z mála úspěšných plodů takového experimentu.⁵ Dobový literární kontext se v próze projevil mimo jiné tím, že ze všech Říhových prací pro děti klade *Honzíkova cesta* největší důraz na časové reálie, například

1) (r): „Honzík děti stále baví“, *Knihy 2*, 1992, č. 4, s. 4.

2) Bohumil Říha: *Honzíkova cesta*, Praha, Axióma 1991.

3) Zbyněk Petráček: „Postmoderní Honzík v postdružstevním světě. I dnes jsou spisovatelé ochotni převyprávět svá díla“, *Respekt 17*, 1996, č. 20, s. 2.

4) Vzorovým dílem byla například novela Jevgenije Lvoviče Švarce *Odvážná školačka*, česky poprvé vydaná v roce 1950.

5) Viz Jaroslav Toman: „Spor o Říhu aneb Jak Honzík o družstvo přišel“, *Tvar 7*, 1996, č. 15, s. 5–6. Autor při hodnocení Říhova díla navazuje například na knihu Otakara Chaloupky a Jaroslava Voráčka *Kontury české literatury pro děti a mládež*, Praha, Albatros 1979.

na fungování jednotných zemědělských družstev.⁶ To však nijak nebránilo tomu, aby *Honzíkova cesta* nadále pravidelně vycházela ve velkých nákladech,⁷ úryvky z ní byly uváděny v čítankách a taktéž aby byla přeložena do řady světových jazyků.⁸

Dlouhodobý domácí i zahraniční úspěch *Honzíkovy cesty* korespondoval s význačnou pozicí jejího autora na poli dětské literatury a jejích institucí. Roku 1957 se Bohumil Říha stal ředitelem Státního nakladatelství dětské knihy a od roku 1964 působil jako předseda české sekce IBBY (International Board on Books for Young People – Mezinárodní sdružení pro dětskou knihu).⁹ Tato organizace, spadající pod UNESCO, mu také roku 1980 – jako dosud jedinému českému spisovateli – udělila mezinárodní Cenu Hanse Christiana Andersena. Bohumil Říha se rovněž zasazoval o výzkum literatury pro děti a mládež a podílel se mimo jiné i na

vzniku katedry literatury pro mládež a literární výchovy na brněnské pedagogické fakultě.¹⁰ Brzy po Říhově smrti roku 1987 založila československá sekce IBBY Cenu Bohumila Říhy a roku 1989 byla poprvé předána medaile Bohumila Říhy za zásluhy o dětskou knihu.

Cena Bohumila Říhy Medaile s portrétem Bohumila Říhy, udělovaná českou sekcí IBBY za počiny v oblasti literatury pro děti a mládež, se roku 1989 předávala poprvé a naposledy. Na počátku devadesátých let Říhovo jméno z veřejného diskurzu prakticky vymizelo.

Zdroj: *Zlatý máj* 34, 1990, č. 1, s. 25.

Cenzura naruby

Je příznačné, že v září 1989 se cena předávala zároveň i naposledy. Namísto ní vznikla o čtyři roky později Zlatá stuha. Dílo autora spjatého s minulým režimem na čas zmizelo ze stránek odborného tisku a bylo zastíněno vlnou dětské literatury překladové.

Říhovo dílo se opět dostalo do centra mediální pozornosti teprve v souvislosti s případem porevolučních zásahů do textu *Honzíkovy cesty*, které provedl výhradní držitel autorských práv – nakladatelství Axióma. O povaze zásahů do textu *Honzíkovy cesty* vypovídá tabulka srovnávající vydání poslední autorovy ruky ze státního nakladatelství před rokem 1989 a první vydání soukromým nakladatelstvím po tomto roce:¹¹

6) Přínosné je v tomto ohledu srovnání s pozdější Říhovou sérií příběhů o Vítkovi. Narativní půdorys zůstává téměř totožný, ale důraz na společenskou realie zcela chybí.

7) Kniha vyšla česky nejméně dvacetkrát, včetně verze v Brailleově písmu.

8) Například anglický překlad *Johnny's Journey*, přel. Ella Andersonová, Dagmar Trojanová, London, J. M. Dent 1970; španělský *El viaje de Juan*, Barcelona, Noguer 1984; či japonský *Hondžiku no tabi*, přel. Hiroko Ideová, Tomiko Inuiová, Tókjó, Dóšínša 1981.

9) Věra Brožová: „Bohumil Říha“, in Michal Přibáň a kol.: *Slovník české literatury po roce 1945*, <<http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=636&hl=%C5%99%C3%ADha+>>>, přístup 10. 4. 2014.

10) Naděžda Siegllová: „Sto let od narození Bohumila Říhy“, *Ladění* 17, 2007, č. 1, s. 49.

11) Podrobný srovnávací textologický rozbor lze nalézt v práci Zdeňky Vavruškové: *Má se literatura pro děti a mládež upravovat?*, diplomová práce, Brno, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 2006.

Albatros 1985	Axióma 1991
<p>„Čí je to koník?“ „To je družstevní.“ „Co je to družstevní?“ vyptával se Honzík. Tomuhle zvláštnímu slovu nerozuměl. „To znamená, že patří všem lidem v Koníkovcích. Já jsem si ho na dnešek jenom vypůjčil.“ „A dědečku,“ zamyslel se Honzík, „co je ještě družstevní?“ „Třeba pole,“ odpověděl dědeček a ukázal bičem kolem dokola. „Vidíš, to všechno jsou naše pole. Patří našemu družstvu.“ (s. 18–19)</p>	<p>„Čí je to kůň?“ „Ten není náš. Já jsem si ho na dnešek jenom vypůjčil.“ „A dědečku,“ zamyslel se Honzík a díval se na pole, která nechávali za sebou. Honzík najednou nevěděl, jak by se zeptal. Nikde nikoho neviděl, a přece mu připadalo, že na nich někdo pracuje. „Třeba pole, vidíš,“ zachytil dědeček Honzíkův pohled a ukázal bičem kolem dokola. (s. 15–16)</p>
Družstvo za ně hodně utrží. (s. 55)	Hodně za ně utržíme. (s. 42)
Telefonovala jsem mu do družstva. (s. 10)	Telefonovala jsem mu. (s. 8)
Je to družstevní kohout. (s. 32)	Ten kohout není náš. (s. 25)

Především komunisticky orientované *Haló noviny* prezentovaly tyto úpravy jako příklad „kapitalistické cenzury“. Vzhledem k tomu, že svoboda slova znamenala jeden z nejdůležitějších výdobytků obnovené liberální demokracie po roce 1989, byly články o zásazích do *Honzíkovy cesty* vhodnou příležitostí poukázat na pokrytectví nového zřízení, které naoko prosazuje vznešené ideály, v praxi však samo cenzuru – jindy tak zlořečenou – využívá. Článek Miroslavy Moučkové *Jak se cenzurují knihy* upozornil na to, že „přísná cenzura vyškrtla z textu jakoukoliv zmínku o družstvu na vesnici“, přičemž jako hlavní důvody zásahu jsou označeny ty ideové. Pro charakteristiku pozice, z níž je na modifikace v *Honzíkově cestě* v citovaném článku nahlíženo, není bez významu, že Moučková dále vyzdvihla přínos zemědělských družstev a připomněla, že „v USA každý týden krachují stovky zadlužených farmářů“.¹²

Rozsáhlejší kritiku zásahů do *Honzíkovy cesty* publikoval o dva roky později v literárně-kulturní příloze *Haló novin* Josef Poláček. Podrobně v ní srovnal vydání z roku 1960 a 1998 a evidenci zásahů do textu doprovodil ostrými výpady proti tehdejšími čelnými představitelům České republiky Václavu Havlovi a Václavu Klausovi i proti stávajícímu společenskému zřízení, označovanému zde jako „lumpenkapitalismus“.¹³

Rámování změn v textu *Honzíkovy cesty* jako „ideologickou cenzuru“ přejali rovněž nekomunističtí autoři. I oni upozorňovali na rozpor mezi ideály liberální demokracie a škrty v historickém literárním textu. Do širšího kontextu zasadily tuto problematiku především dva příspěvky Jaroslava Tomana, které vyšly roku 1996 v časopise *Ladění*,¹⁴ specializujícím

12) Miroslava Moučková: „Jak se cenzurují knihy“, *Haló noviny* 6, 1996, č. 33, 8. 2., s. 5.

13) Josef Poláček: „Maločeská cenzura Honzíkovy cesty“, *Obrys-Kmen* 4, 1998, č. 14, s. 1–2.

14) Jaroslav Toman: „Jak Bohumil Říha o družstvo přišel aneb Honzíkova cesta do demokracie“, *Ladění* 6, 1996, č. 3, s. 16–21.

se na kritiku literatury pro děti, a v literárním čtrnáctideníku *Tvar*.¹⁵ Toman v nich varoval před nebezpečím „nové kritické intolerance“ a přihlásil se k odkazu Karla Čapka, který ve třicátých letech 20. století hájil svého ideového protichůdce Stanislava Kostku Neumanna. Všiml si toho, že Bohumil Říha byl po roce 1989 marginalizován a kolem jeho odkazu se „rozhostilo mlčení“. K novému vydání *Honzíkovy cesty* poznamenal, že „redaktor“ si počínal jako „zkušený cenzor“.¹⁶ Zároveň však připustil jistou potenciální problematičnost ideologického působení *Honzíkovy cesty*. Zdůraznil proto roli rodičů a učitelů, kteří mohou malému čtenáři doplnit historický kontext a zabránit tím případnému negativnímu působení Říhovy prózy.

Příznačný výraz „ideologická cenzura naruby“ se pak objevil v roce 2002 v rozsáhlém článku Krystyny Wanatowiczové *Cenzura pro děti 21. století*. Text pracoval se schématem, v němž cenzura představuje typickou praxi komunistické moci, zatímco demokratickou společnost charakterizuje její absence. Této představě odpovídá i úvod článku: „Cenzurování knih. Ohybná praktika komunistických ideologů se vrátila: je běžná v dětské literatuře.“¹⁷ Nesouhlas se zmíněným druhem cenzury zde vyjádřily literární historičky Hana Šmahelová, která vyzdvihla význam dobového kontextu pro výstavbu díla, a Dagmar Mocná, která připomněla, že „přepisování jsme si užili dost“, a dodala: „proč i dnes chceme přepisovat minulost?“¹⁸

Všechny články, které se zabývaly úpravami *Honzíkovy cesty*, spojuje skutečnost, že na zásahy do díla pohlížely jako na něco, co v principu odporuje literárnímu životu v demokratické společnosti. Zásahy upravující ideologické vyznění díla byly spojovány s komunistickou minulostí a odsuzovány. To koneckonců platí do jisté míry i pro články z *Halb novin*, které škrty v *Honzíkově cestě* použily jako doklad toho, že je demokracie kapitalismem korumpována.¹⁹

Bez tuhu a bez násilí

Popis ideologických zásahů do dětské literatury bipolární optikou, v níž je komunismus ztotožněn s cenzurou a demokracie s její absencí, zakrývá zvláštní zákonitosti fungování poměrně autonomního pole dětské literatury.²⁰ Tuto problematiku může ozřejmit srovnání dvou vydání další populární dětské knihy Bohumila Říhy *O letadélku Káněti*. Jedná se o dílko, které bylo v debatách o cenzuře zmíněno jen okrajově, přičemž článek Krystyny Wanatowiczové v *Týdnu* uvádí příklad dvou zásahů:²¹

15) Jaroslav Toman: „Spor o Řihu aneb Jak Honzík o družstvo přišel“, *Tvar* 7, 1996, č. 15, s. 5–6.

16) Tamtéž, s. 5.

17) Krystyna Wanatowiczová: „Cenzura pro děti 21. století“, *Týden* 9, 2002, č. 45, s. 36–41, zde s. 36.

18) Tamtéž, s. 37.

19) Méně medializovaný případ cenzury komunistické ideologie v literatuře pro děti představují zásahy do knihy Josefa Věromíra Plevy *Malý Bobeš*, Praha, Český klub 2002. Podrobně jednotlivá vydání srovnává Klára Fiksová: *Srovnání jednotlivých vydání Malého Bobše Josefa Věromíra Plevy*, bakalářská práce, Brno, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 2009.

20) K této problematice viz Jana Segi Lukavská: *Za devatero horami. K teorii literatury pro děti a mládež*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2015.

21) Krystyna Wanatowiczová: „Cenzura pro děti 21. století“, *Týden* 9, 2002, č. 45, s. 36–41, zde s. 38.

Albatros 1985	Axióma 1995
Pracoval pro továrnu, jejíž komíny právě dýmaly k nebi. Dělníci tam vyráběli letadla. (s. 11)	Pracoval pro továrnu, kde se letadla vyráběla. (s. 13)
„Letadélko! No jo! Já jsem si to hned myslel! Přece nic jiného teď už skoro nelítá,“ zasmál se předseda a ostatní družstevníci se smáli s ním. (s. 76)	„To je věc,“ žasli obyvatelé vesničky, „letadla přistávají na dvorcích jako holubi. To aby se jeden bál, že mu nějaké zničehonic sedne na hlavu.“ (s. 74)

Zjevně se jedná o stejný druh zásahů, které byly vysledovány již v *Honzíkově cestě*: odstraněny jsou veškeré časové odkazy spojené s existencí jednotných zemědělských družstev (z textu zmizel „předseda“) i s preferencí dělnických profesí („dělníci“ byli nahrazeni pasivní konstrukcí). Je přitom příznačné, že se nejedná o cenzuru explicitně formulovaných idejí ani neexistujících reálií (továrny i dělníci existují dodnes) či narativních postupů (děj zůstal nezměněn). Zásahy tedy nemají za účel v první řadě učinit dílo srozumitelnějším pro dětského čtenáře či vyškrtnout z něj místa explicitně propagující komunistickou ideologii. Můžeme se také oprávněně domnívat, že provedené škrty nechrání dítě před ideou komunismu, protože přiřadit si k slovům dělník či továrna pojem komunismus již vyžaduje poměrně dobrou obeznámenost s fungováním symbolického univerza reálného socialismu i vyvinutý cit pro dobový kontext. Skutečným adresátem tohoto druhu cenzury má tedy být v první řadě dospělý (rodič, popřípadě učitel-vychovatel), který je na základě textu schopen identifikovat ideové zaměření textu a z toho důvodu zabránit dítěti v jeho přečtení. Pro tuto „cenzuru naruby“ je tedy charakteristické především to, že se spíše než

na ochranu dítěte, pro které je potenciálně závadný obsah nedešifrovatelný, zaměřuje na rodiče, kteří – vzhledem ke znalosti dobového kontextu vzniku díla – ideologické působení předem očekávají a jsou s to jeho diskurzu porozumět.

Primárním cílem podobných zásahů ze strany vydavatele nemusí být nutně boj proti komunistické ideologii, nýbrž spíše snaha dílo neutralizovat, tedy neodrazovat žádným způsobem rodiče od pořízení takové knihy. Názor, že ústřední motivaci nepředstavuje antikomunismus, ale snaha odstranit z díla jakékoliv nežádoucí příznaky a přiblížit ho tak současným uměleckým a kulturním normám, podporuje i skutečnost, že v porevoluční verzi *Káněte* bylo změn provedeno daleko více. Většina zásahů přitom neodpovídá představě o odstraňování motivů spojených s komunismem,

Ilustrace jako znak kontinuity Ilustrace Heleny Zmatlíkové představují srozumitelný znak kontinuity různých vydání *Letadélka Káněte*. Poprvé se objevily ve vydání z roku 1967 a nahradily původní naturalističtější ilustrace Rudy Švába.

Zdroj: Bohumil Říha: *O letadélku Káněti*, nové, upravené vydání, Praha, Axióma 2010, s. 13.

ale odráží v sobě mnohem komplexnější soubor hodnot a norem, které jsou charakteristické pro dnešní liberálnědemokratickou společnost, respektive pro její postoj k dítěti. Redaktor se snažil anticipovat, které pasáže by případně mohly pobouřit rodiče, a ty poté vyškrtl či upravil tak, aby nepůsobily příliš provokativně. Vedle již zmíněných zásahů proti latentním komunistickým obsahům vybíráme následující příklady:

Albatros 1985	Axióma 1995
[...] a měli tam celé hospodářství. Patřilo jim dost polí a mimo vola Hulána jim pomáhal na poli pár hnědých koní. (s. 8)	Měli tam hospodářství. (s. 10)
Chtěl kousnout do kožíšku nějakou myš. (s. 11)	Chtěl prohnat nějakou myš. (s. 12)
Pepíček Slámů tedy lezl. Šlo mu to pomalu a kopl Vojtu do hlavy. (s. 18)	Pepíček Slámů tedy lezl. Šlo mu to pomalu. (s. 21)
Pepíček Slámů se protahoval oknem ztěžka. Byl dost tlustý a neohrabaný. (s. 19)	Překulil se na druhou stranu. (s. 21)
Pan Hejduk nám chce možná zrovna nabít, ale nemůže. (s. 20)	[odstraněno]
Počkejte, až přiletí pan Hejduk, ten vám vyžehlí kalhoty! Já vás přidržím a pan Hejduk vám bude stříhat jednu za druhou. (s. 22)	Počkejte, až přiletí pan Hejduk, ten vám dá! (s. 24)
Jste čeládka nezvedená, lajdáci, krokvičkové a nezbedníci. (s. 22)	[odstraněno]
[Netopýr] nadělá na křídla a kdo to má po něm uklízet? (s. 25)	[Netopýr] co tu má co pohledávat? (s. 27)
A nesmraď mi tady s tím kouřením. (s. 25)	[odstraněno]
Pes se olízl a posadil se na zadek. (s. 28)	[odstraněno]
Hledal nějakou potvůrku, do které by se mohl zakousnout. Měl dnes na kousání velkou chuť. (s. 35)	[odstraněno]
Polekal se i krtek, který ještě nebyl mrtvý. Psi zuby ho neprokously. (s. 36)	[odstraněno]
Kde mohl, švihl po klukovských zádech rákoskou. (s. 44)	Kde mohl, ohnal se po nich koštětem. (s. 45)
Těch rákosek má asi pět, ale já se ho nebojím. (s. 45)	Já se ho nebojím. (s. 46)
Paní Slámová se zlobila a pan Sláma Pepíčkoví nabil řemenem, který odepjal od kalhot. (s. 51, 52)	Paní Slámová se zlobila a od pana Slámy dostal Pepíček hrozný výprask. (s. 53)
Ještě na ně spadne křídlo nebo vrtule a co potom řeknete mamince? (s. 89)	[odstraněno]

Paní Slámová se jen mlčky křižovala. (s. 91)	Paní Slámová jen mlčky polykala. (s. 91)
Paní Slámová omdlela a nemohli ji vzkřísit. (s. 92)	Paní Slámová málem omdlela. (s. 92)
Zato pan Sláma zůstal při sobě, odepjal řemen a Pepíčkoví hned vedle hangáru pořádně nasekal. (s. 92)	Zato pan Sláma zůstal při sobě. Nejradši by synovi nasekal. Ale rozmyslel si to. (s. 92)
Tak vyšlo najevo, že hoši z Pekel umějí létat na Káněti. [...] Až dělníci vyrobí více Káňat, budou v nich létat i jiní chlapci podobní Vojtovi a Pepíčkoví. To je jisté. Je jich v naší vlasti dost. (s. 92)	Tak vyšlo najevo, že hoši z Pekel umějí létat na Káněti. A všichni věřili, že jim to vydrží. (s. 92)

Uvedené příklady dokládají, že zásahy do textu pokrývají celé spektrum hodnot a dějů, které by mohly být rodiči považovány za závadné. V první řadě se jedná o vytěsnění nejrozličnějších druhů násilí, ať už jde o násilí na dětech či na zvířatech, což je dáno posunem společenských norem.²² Příznačné je především vyškrtnutí zmínek o tělesných trestech, které – přinejmenším v podobě veřejného výprasku opaskem – nemusejí dnes být pro většinu rodičů přijatelné. Nacházíme se totiž na konci přechodu od autoritativního k demokratickému stylu výchovy, jehož počátek se datuje od konce padesátých let. Také pasáže, ve kterých se pes snaží zakousnout jiná zvířata, mohou dnes v rámci zvýšeného povědomí o týrání zvířat působit příliš drasticky, přičemž ochrana dětského čtenáře před zobrazením násilí, a obzvláště smrti, patří k obecně nejvýraznějším rysům liberální regulace dětské literatury.²³ Charakteristickým případem z české literatury pro děti jsou v tomto ohledu různá vydání *Broučků* Jana Karafiáta. Zatímco poválečný překlad do ruštiny z roku 1947²⁴ zamlčel smrt hlavních postav knihy v zájmu stalinského optimismu,²⁵ upravené vydání z roku 1997, ve kterém broučci na konci také neumírají mrazem, nýbrž se po dlouhé zimě opět probouzejí k životu, umožňuje čtenářům vyhnout se případnému traumatickému setkání se smrtí v době tržního hospodářství.²⁶

Dalším zvláštním znakem úprav *Letadélka Káněte* je poněkud překvapivě i odstranění některých referencí, které lze chápat jako potenciálně ideově zabarvené či urážlivé, avšak mimo osu komunistický/kapitalistický. Zmínky o pokřižování,²⁷ vlasti, sociální nerovnosti, kouření či obezitě nebyly z textu vyškrtnuty proto, aby se stal srozumitelným současnému

22) Padesátá léta byla obdobím, kdy se povědomí o problematičnosti fyzických trestů celosvětově teprve formovalo. Až roku 1959 přijala Organizace spojených národů Deklaraci práv dítěte. Podle empirických výzkumů má však s fyzickými tresty zkušenost přibližně 90 % současných českých dětí, přičemž je možné vysledovat mírně klesající tendenci. Také tolerance rodičů k násilí je stále poměrně velká – blíže srov. Eva Vaníčková: *Tělesné tresty dětí. Definice – popis – následky*, Praha, Grada 2004.

23) Charakteristikami toho, co je z dětské literatury vyloučeno, se podrobněji zabývá Anne Scott MacLeod: „Censorship and Children’s Literature“, *The Library Quarterly* 53, 1983, č. 1, s. 26–38.

24) Jan Karafiát: *Světlačky. Skazka dlja malenkich i bolsich dětěj*, přel. Arnošt Kolman, Jekaterina Koncevaja, Praha, Státní nakladatelství 1947.

25) Více o tomto případě viz Věra Brožová: *Karafiátovi Broučci v české kultuře*, Praha, ARSCI 2011, zvl. s. 82–88.

26) Srov. Jan Karafiát: *Broučci*, upravila Alena Peisertová, Praha, Sid & Nero 1997.

27) Z hlediska debaty o odstranění komunistických reálií je pozoruhodná skutečnost, že první vydání *Letadélka Káněte* z roku 1957 obsahovalo větší počet náboženských referencí – „pozdravpánbů“ či „pyšnost před pánembohem“. Tyto odkazy z pozdějších vydání zmizely a porevoluční vydání se k nim již nevrátilo.

čtenáři, ale z důvodu ochrany dětského čtenáře před neblahými vlivy a kvůli rostoucím nárokům na tzv. politickou korektnost v rámci euroatlantického kulturního okruhu. Charakteristický je v tomto ohledu boj proti zobrazování kouření v kinematografii pro děti (známé je například odstraňování kuřáckých scén z animovaného seriálu *Tom a Jerry* či z amerických verzí japonských kreslených seriálů, které kouření dospělých tolerují). Také omezování náboženských projevů je spojeno s budováním multikulturní společnosti, což opět platí především pro přístup k dětem. Příkladem může být nařízení Evropského soudu pro lidská práva, který rozhodl o odstranění křížů z italských státních škol v rámci sekularizace školství a svobody vyznání,²⁸ či zákaz veškerých náboženských symbolů na školách, včetně muslimských šátků a židovských jarmulek, ze strany Francie.²⁹

Tyto poměrně rozsáhlé změny v textu zůstaly v rámci diskuse o cenzuře dětské literatury nepovšimnuty, protože korespondují se samozřejmě přijímanými dobovými normami a hodnotami. Tuto „nepostřehnutelnost“ dobře ilustruje krátká glosa k prvnímu porevolučnímu vydání *Letadélka Káněte*. Říhova kniha zde byla obzvláště vyzdvížena s tím, že se jedná o příběhy, „které ignorují čas“.³⁰ Tato věta mohla být paradoxně napsána pouze proto, že nové vydání čas nijak neignorovalo – dílo bylo naopak stávajícím společenským normám bez upozornění nemilosrdně přizpůsobeno.

Na poli dětské literatury

Zásahy do dětské literatury probíhají na několika vzájemně se prostupujících úrovních. Literární vědec Petr A. Bílek sice ve své kritice aktualizující jazykové úpravy *Babičky* Boženy Němcové³¹ odmítl zásahy do textu s tím, že „jazykové znění není jen záležitostí vnějšího výrazu, ‚formy‘ díla; když změním výraz, měním nutně i význam“,³² nicméně zásahy do této úrovně textu jsou v rámci nových vydání starší literatury určené dětem poměrně rozšířenou praxí, a to navzdory snahám generací textologů prosadit princip zachování integrity literárního textu do všech oblastí literárního provozu.

Editorské zásahy do textů literatury pro děti se totiž řídí zvláštními kritérii, která jsou v mnohém odlišná od zásad uplatňovaných v případě literatury pro dospělé, přesněji „vysoké“ literatury bez přívlastku. Požadavky na textovou integritu jednotlivých děl v oblasti dětské četby přitom ustupují radě nároků spojených s představou literárního díla jako výchovného či socializujícího prostředku.

Další klíčový argument pro zásahy do literatury pro děti a mládež představuje snaha přiblížit starší literaturu, především tvorbu klasických autorů 19. století, současnému dětskému čtenáři, neboť jazyk může pro nezkušeného čtenáře znamenat překážku. Rozsáhlá debata na toto téma proběhla na začátku devadesátých let v odborném periodiku *Zlatý máj* a poukázala na konflikt mezi důrazem kladeným na autenticitu textů a na

28) Rozsudek Evropského soudu pro lidská práva ve Štrasburku ohledně případu Lautsi versus Itálie ze dne 3. 11. 2009, č. žádosti 30814/06. O dva roky později byl však rozsudek zvrácen.

29) Jedná se o zákon č. 228/2004 Sb. z 15. 3. 2004.

30) (had): [„Káně letí!“], *Nové knihy* 35, 1995, č. 43, s. 9.

31) Božena Němcová: *Babička*, upravila Anna Novotná, Praha, Práh 2013.

32) Petr A. Bílek: „Babička proměněná v moderátorku. Proč by měla mít Barunka řádnou mezulánku i v roce 2013“, *Respekt* 24, 2013, č. 50, s. 68–69.

jejich přístupnost, které by mělo být dosaženo citlivými edičními zásahy.³³ Variaci na tento argument představuje obhajoba zásahů do klasických pohádek s poukazem na věkem determinovaný rozdíl ve čtenářských kompetencích. Například jazykové kompetence nutné pro porozumění pohádkám Karla Jaromíra Erbena či Boženy Němcové se nemusí shodovat se zájmem číst pohádky. Dítě, které má zájem o pohádky, tak neporozumí textu, a když už je samo schopno pohádky přečíst, lze z hlediska jeho mentálního věku očekávat spíše zájem o literaturu pro mládež. Taková je alespoň představa dospělých, kteří texty pro děti upravují.

V těchto případech tedy neslouží zásahy do textu k tomu, aby čtenáře před významy skrytými v textu chránily, ale naopak k tomu, aby mu jejich část nebo výtah zpřístupnily. Řadu podobných zásahů lze vysledovat i v nových vydáních děl Bohumila Říhy. Z *Letadélka Káněte* z toho důvodu beze stopy mizí mimo jiné jakákoliv zmínka o škrubancích s dnes již těžko identifikovatelnou „prachandou“, tedy drobením ze sušených hrušek.

Snaha učinit dílo co možná nejpřístupnějším však zahrnuje i mnohem rozsáhlejší a strukturně významnější zásahy do textu. Porovnáme-li vydání Říhova *Lékaře Pinga* z roku 1962 a 1998, zjistíme, že v novějším vydání chybí celá první kapitola, přičemž z jejího prvního a posledního odstavce vznikla jakási stručná předmluva. Důvodem tohoto poměrně radikálního zásahu může být právě snaha po větší čtivosti, přesněji strach, aby rozvláčnější úvod, vytvářející rámec „vyprávění ve vyprávění“, čtenáře neodradil. Zpřístupnění narativu je dětskému čtenáři usnadněno vyškrtnutím jeho některých částí a zjednodušením celkové kompozice.

S tímto postupem do jisté míry rezonuje i reakce odborné kritiky, která, ač zásah vzhledem ke struktuře textu chápe jako problematický, respektuje jeho účel. Vladimíra Gebhartová tak na závěr své recenze nového vydání *Lékaře Pinga* dospěla k ambivalentnímu hodnocení, že „úpravy patrně sledovaly dobro dnešního mladého čtenáře, ale přesto obětované první kapitoly je škoda“.³⁴

Zvláštní status v rámci literatury pro děti a mládež má tzv. literatura uměleckonaučná,³⁵ kam se řadí též Říhova *Dětská encyklopedie* z roku 1959. Ve světle toho, že se porevoluční zásahy do *Honzíkovy cesty* a *Letadélka Káněte* týkaly především pasáží, které odkazovaly k dobové realitě (materiální či ideové), můžeme očekávat, že dílo encyklopedického charakteru, jehož úkolem je realitu systematicky popsat, dozná při dnešním vydání zcela zásadních změn.

Skutečně, z vydání z roku 1998 zmizela více než třetina z původních devíti set hesel. Některé eliminace jsou poměrně očekávatelné (například hesla „bída“, „agronom“ nebo „Albánie“), u eliminace jiných odhadujeme motivaci jen stěží. Chybí například „dudy“, „bělásek“, „bavlna“ či „angrešt“. Většina hesel byla dále přepracována i v případě, kdy původní vyznění nemuselo být nutně explicitně ideologické.

Srovnání obou verzí *Encyklopedie* tak vyjevuje zásadní dobovou proměnu v chápání řady kulturních fenoménů. Například původní heslo „cestovat“ doporučovalo cesty po

33) Srov. *Zlatý máj* 40, 1996, č. 3, k tématu úpravy českých klasiků se vyjádřili mj. René Ditmar, Zdeněk Karel Slabý, Vladislav Stanovský, Jarka Votýpková.

34) Vladimíra Gebhartová: „Dvě knihy z nakladatelství Axióma“, *Ladění* 9, 1999, č. 4, s. 16–17, zde s. 17.

35) K tomuto druhu literatury více ve studii Martina Reissnera: „Česká uměleckonaučná literatura“, *Ladění* 16, 2006, č. 1, s. 2–8.

vlasti. Nové heslo se zabývá cestováním v zahraničí. Heslo „bohatství“ původně oslavovalo nerostné zdroje Československa. Nově je řeč spíše o zdraví, přátelích a potomcích, tedy o kvalitách osobního a rodinného života. Příznačnou pro recepci podobných zásahů do díla v rámci dětské literatury je recenze René Ditmara, který toto radikální přepracování textu nechápe jako případ cenzury *sui generis*, ale považuje je za běžnou součást ediční praxe, v jejímž rámci „pochopitelně zmizela hesla dobově podmíněná“.³⁶ Dalším příkladem z oblasti uměleckonaučné literatury může být i případ knihy Jiřího Kalouska (ilustrátora Říhovy *Dětské encyklopedie*), z jehož populárních *Obrázků z českých dějin a pověstí* po revoluci zmizela kapitola o dělnických nepokojích a o založení sociální demokracie. V rámci literatury pro děti a mládež tak tvorba uměleckonaučná představuje oblast, kde jsou zásahy do textu nejrozsáhlejší. Idea literárního díla jako jedinečného tvůrčího celku, jehož integritu nelze při pozdějších vydáních narušovat jazykovými ani věcnými úpravami, ustupuje zde v maximální míře do pozadí.

Podobné tendence lze ostatně vysledovat také v oblasti překladatelské praxe. V jejím rámci se počítá s tím, že pro potřeby dětského čtenáře je z důvodu lepší srozumitelnosti vhodné upravit dílo tak, aby bylo umožněno co nejsnazší pochopení daného textu. Jedná se především o rozsáhlejší lokalizaci jak na úrovni geografické, tak obecně kulturní. Rozdílnost v chápání překladu podle různých věkových skupin lze názorně ilustrovat na příkladu recenze Martina Reissnera na knihu Astrid Lindgrenové *Emilovy skopičiny* z roku 2003.³⁷ Recenzent v ní srovnal nový překlad Dagmar Hartlové s překladem Boženy Köllnové z roku 1975 a položil do kontrastu snahu o srozumitelnost starší verze s precizností nového překladu, který zachoval švédské reálie. Reissner přitom jasně preferuje původní, méně přesný přístup k textu: „důraz na autenticitu a respektování pojmenování konvenuje s obecným územ ctění literární materie, jež byla v mnoha ohledech již kanonizována v části publicistické i prozaické tvorby. V oblasti písemnictví pro děti se však jedná o přístup kontroverzní.“³⁸

Z hlediska integrity textu nepodléhají překlady literatury pro děti a mládež úzu obvyklému v okruhu „vysoké“, umělecké literatury, nýbrž se řídí vlastními pravidly. Ta – podobně jako v případě *Dětské encyklopedie* či *Letadélka Káněte* – vedou k očištění textu od některých prvků kulturní jinakosti bez ohledu na to, zda je důvodem srozumitelnost či ideologie. Problematicčnost v rozlišování těchto dvou rovin ukazuje zřetelně příklad anglického překladu *Honzíkovy cesty*, který roku 1970 vydalo známé londýnské nakladatelství J. M. Dent and Sons Ltd.³⁹ Kapitola „Družstevní vajíčko“ byla z tohoto překladu zcela vyřazena a lze se domnívat, že důvodem nebyl nutně ideologický nesouhlas, nýbrž spíše soustavné odstraňování potenciálně cizorodých a nesrozumitelných prvků z textu. Patrně ze stejného důvodu zmizely z knihy všechny zmínky o českých reáliích či typická křestní jména – z Ferdý se stal Michael, z Viktora Peter a z Terezky Joanna. Z této perspektivy lze chápat zásahy do porevolučních vydání *Honzíkovy cesty* jako svého druhu překlady, které neutralizují lokální, temporální a ideologický charakter literárních děl s ohledem na

36) Dit [= René Ditmar]: „Dětská encyklopedie po čtyřiceti letech“, *Nové knihy* 38, 1998, č. 30, s. 7.

37) Martin Reissner: „Znovu Emil, ale ne lépe“, *Ladění* 13, 2003, č. 4, s. 27–29.

38) Tamtéž, s. 28–29.

39) Bohumil Říha: *Johnny's Journey*, přel. Ella Andersonová, Dagmar Trojanová, London, J. M. Dent 1970.

naivního dětského čtenáře, respektive určitou představu o něm mezi dospělými účastníky literární komunikace.

Na spojitost jazykového překladu a proměny společenské situace upozornil již literární teoretik George Steiner, podle něhož „tak jako každá generace chová neodbytnou touhu nezprostředkovaně a přesně zaslechnout hlas klasiků, a pořizuje si proto jejich nový překlad, buduje si každá generace pomocí jazyka vlastní minulost, která s ní souzní“.⁴⁰ Úpravy děl dětské literatury jsou příkladem tvorby právě takového „dějinného souznění“. Podobně jako u literatury populární tento posun usnadňují nižší nároky, kladené zde – oproti klasické literatuře – na autenticitu a integritu textu.

Děti pod dozorem

Anne Scott MacLeodová ve studii *Censorship and Children's Literature* popisuje vznik moderní koncepce dětství v 17. století. Tvrdí, že do té doby končilo v sedmi letech období útlého dětství a bezprostředně po něm následoval vstup do světa dospělých. Společnost se přitom nijak nesnažila děti chránit před násilím, drsným humorem, nadávkami či sexualitou. Vzestup střední třídy proměnil přístup k dítěti. Prosadila se idea dětství jako období přípravy na dospělost, období spojeného se vzděláváním. Požadavek na vzdělanost zvýraznil rozdíl mezi dítětem a dospělými. V průběhu této nově objevené výchovné fáze mají být špatné vlastnosti dětí potlačovány a ty dobré rozvíjeny. Děti jsou v rámci tohoto procesu „řizeny, organizovány a definovány dospělými pro své vlastní dobro a pro dobro společnosti, které je opět určováno dospělými“.⁴¹ S tím koresponduje také rozvoj dětské literatury v 19. století, v níž byly morální kvality nadřazeny těm literárním.

Autonomní pole dětské literatury se až na výjimky vyznačuje odlišnou kritikou, specializovanými nakladatelstvími a zvláštními odděleními v knihovnách i knihkupectvích. Z hlediska regulace je charakteristické tím, že skupina jeho čtenářů (tedy děti) je téměř bezexzultu – z hlediska svého přístupu k textům – odkázána na dospělé (a to na úrovni produkce, distribuce i recepce). Dlouhodobě přitom platí konsenzus o nutnosti regulace dětské četby a o prospěšnosti této regulace, jakkoliv se způsoby zásahů i jejich míra mohou lišit na základě dobových kulturních podmínek.

Na příkladu zásahů do díla Bohumila Říhy i dalších autorů jsme mohli sledovat, že zásahy, i ty kvalitativně a kvantitativně neobyčejně radikální, vyvolávají širší diskuzi pouze ve výjimečných případech, například jedná-li se o zásahy motivované zdánlivě politicky anebo jde o knihu, která patří jak do kánonu literatury pro děti, tak i pro dospělé.

Představa dítěte jako nedokonalého čtenáře (v tomto se dítě podobá nevzdělanému lidovému čtenáři populární literatury, která měla po celou moderní éru z nejrůznějších důvodů podléhat společenské regulaci) vede k charakteristické cenzuře založené na „simplicistním“ čtení, která proces čtení literárního díla chápe jako přímočarou juxtapozici příčiny a následku.⁴² Zobrazené násilí z tohoto pohledu může snadno vyvolat násilí mezi čtenáři a zobrazení hodnot křesťanských či komunistických zase povede k jejich přijetí.

40) George Steiner: *Po Babelu. Otázky jazyka a překladu*, přel. Šárka Grauová, Praha, Triáda 2010, s. 46.

41) A. S. MacLeod: „*Censorship and Children's Literature*“, cit. dílo, s. 29.

42) Peter Hunt: „*Children's Literature*“, in Derek Jones (ed.): *Censorship. A World Encyclopedia*, sv. 1, A–D, London, Fitzroy Dearborn Publishers 2001, s. 461–464, zde s. 462.

Takovýto způsob uvažování o dětském čtenáři se odrazil například v rozsáhlé diskusi o vztahu násilí ve fikci a realitě, která probíhala v letech 1994 a 1995 na stránkách *Zlatého máje*. Debata, jež byla reakcí na zahájení vysílání komerční televizní stanice TV Nova, vyústila v petici apelující na Parlament České republiky ve dvou bodech:

Nechť je:

- 1) zakázáno prodávat a půjčovat dětem a mládeži jakékoliv nosiče informací, které ohrožují jejich zdravý vývoj;
- 2) účinným způsobem regulováno veřejné předvádění brutality, zejména v televizi a kinech.⁴³

Ačkoliv petici podepsalo více než sto dvacet umělců a spisovatelů, včetně Ludvíka Vaculíka, Karla Šiktance a Evy Kantůrkové, její reálný dopad byl minimální, stejně jako komplementární snaha teoretiků dětské literatury zřídit oficiální kánon – Zlatý fond české literatury pro děti a mládež.

Navzdory neúspěchu těchto snah odborné veřejnosti, který v devadesátých letech 20. století reflektoval rozkol soukromé nakladatelské praxe a odborného diskurzu, zůstává literatura pro děti a mládež v rámci volného knižního trhu silně regulovanou oblastí. John C. Farrar z amerického nakladatelství Farrar, Straus and Giroux k tomu poznamenal, že „zakázanou knihu pro dospělé si chce přečíst každý. V případě knihy pro děti ale představuje sebemenší stopa kontroverze polibek smrti“.⁴⁴

Z tohoto pohledu jsou zásahy do Říhova *Letadélka Káněte* pochopitelné – negativní zobrazení věřících postav či narážky na tloušťku některé z nich mohou vyvolat kontroverzi, podobně jako chvála jednotných zemědělských družstev. Cenzurní zásah tak funguje na více rovinách: chrání dítě před neblahými společenskými jevy, neodrazuje rodiče od koupe knihy a zajišťuje nakladateli lepší pozici na knižním trhu.

Závěrem

Na příkladu porevolučních zásahů do textů populárních knížek pro děti od Bohumila Říhy jsme se snažili zachytit některé mechanismy, které formují zacházení s vybranou literaturou pro děti a mládež. Základem tohoto zvláštního režimu zacházení je představa o instrumentální funkci dětské literatury, jež má sloužit primárně k výchově a socializaci jedince. Oproti zdánlivé autonomnosti literaturního pole se dětská literatura větší měrou přizpůsobuje dobovým představám o normách a hodnotách, ke kterým má být její čtenář veden. Popsané zásahy do literárních děl přitom nejsou určovány legislativní nebo ediční normou, nýbrž jsou bez adekvátního upozornění či peritextového aparátu prováděny redaktory soukromých nakladatelství.

Jako produktivní se přitom ukázala být metafora překladu, který nemůže nikdy znamenat pouhé převedení textu, ale zahrnuje vždy i transformaci konkrétního společenského diskurzu. Jestliže měla *Honzíkova cesta* vysvětlovat vedle jiného základní principy fungování jednotných zemědělských družstev a *Letadélko Káně* navazovalo na myšlenky

43) „Petice spisovatelů, publicistů a umělců“, *Zlatý máj* 39, 1995, č. 1, s. 44, celý text přetištěn v infoboxu „Petice proti násilí a sexu v médiích“, s. 1397.

44) P. Hunt: „Children’s Literature“, cit. dílo, s. 463

budovatelského optimismu skrze technologický rozvoj, verze vydávané po roce 1989 upravují nejen oblast těchto faktů, nýbrž transformují celý diskurz spojený s dobou vzniku díla. A to tak, že podle liberální představy o tom, jak má vypadat „čisté“ literární dílo, dochází k neutralizaci jak třídních, tak i lokálních či náboženských rozdílů a k potlačení pojmů prominentních v diskurzu zavržené doby komunismu. Většina těchto proměn přitom zůstává – ve shodě s myšlenkami Rolanda Barthesa o „anonymitě“ a „depolitizovanosti“⁴⁵ buržoazní ideologie – až na ojedinělé případy skryta.

45) Roland Barthes: „Mýtus dnes“, in též: *Mytologie*, přel. Josef Fulka, Praha, Dokořán 2004, s. 107–158, zde s. 139.